

פרק ארבעה-עשר*

על לימוד התורה בביזנטיון – חכמים רבים ויצירה מועטה

תולדות לימוד התורה בכלל, וקורות הספרות הרבנית בפרט, בתחומי האימפריה הביזנטית בין המאות הי'–הי"ג,¹ ביוון עצמה ובשלוחה הדרום איטלקית, הם פרק נעלם בתולדות הרוח של עם ישראל בימי הביניים.² ידיעותינו בנושאים אלה בהקשר האירופי הכללי תחילתם באמצע המאה הי', בהיעדר מקורות ספרותיים של ממש עד למפנה המאות הי'–הי"א. אף ביחס לארצות האסלאם מועטות ידיעותינו על שהתרחש בתחום זה למן חתימת התלמוד ועד למחצית השנייה של המאה ה'ח', אבל ביחס לתחום הביזנטי מועטות ידיעותינו עד לסוף המאה הי"ב כדי קרבה לאפס, והתחום כולו הוא בבחינת "טרה אינקוגניטה". מספר כתבי היד העבריים המוחזקים ביזנטיים עד המאה הי"ג הוא כשישה-שבעה בלבד, רובם חלקי מקרא מנוקדים, מוטעמים

* פרק מן העיזבון.

1 למרות השימוש במונח "האימפריה הביזנטית", הכוונה היא בדרך כלל לתחום הגאוגרפי של יוון עצמה ושל השלוחה בדרום איטליה, ולא לתחומי התפשטותה והשפעתה ההיסטורית של ממלכת ביזנטיון. ארץ ישראל של טרום התקופה הערבית אינה כלולה במחקר זה, וגם לא השטחים הסלאביים והבולגריים שהיו נתונים, בתקופה זו או אחרת, להשפעתה הפוליטית והתרבותית של הממלכה הביזנטית.

2 על המרכז הביזנטי בדרום איטליה, ראה: י' זוסמן, 'כתב-יד ומסורות-נוסח של המשנה', דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ג, ירושלים תשמ"א, עמ' 215–250, ושם, עמ' 235, הערה 88: "ידיעותינו על מרכז רוחני זה ועל יצירותיו הספרותיות מצומצמות ביותר, והיא עדיין אחת מן התעלומות הגדולות של ההיסטוריה התרבותית של עם-ישראל. רובן ככולן של הידיעות הגלויות על קהילות אפוליה (במובנה הרחב) וחכמיה נאספו לפני כיוכל שנים ע"י מ"ד קאסוטו בכמה ממאמריו... ומאז נתחדש רק מעט. אבל רמזים, שרידי ידיעות קטועות וצירופיהם, חוזרים ומעוררים את סקרנותם של החוקרים לפתרון חידתה של יהדות זו ומסורתה הספרותית... יותר ויותר מתברר שיסודה הראשון של המסורת התרבותית והספרותית של יהדות זו מעוגנת בתורתה של ארץ ישראל ובמנהגיה, ורק בשלבים מאוחרים יותר, ומתוך התעצמות ממושכת, גבר בה היסוד הבבלי, שבסופו של דבר השתלט גם עליה... חשיבותו של מרכז רוחני זה גדולה לא רק לעצמה, אלא גם כצינור מרכזי להעברת תורתה ומסורתה של ארץ ישראל למרכזי יצירה אחרים – ובעיקר אשכנז ופרובאנס".

ועם מסורה.³ דלות המידע בכל הקשור לתולדות הספרות הרבנית באזור זה בולטת במיוחד אל נוכח המידע המרובה-יחסית שהגיע לידינו מתחומי השירה והפיוט, האפוקליפטיקה, ההיסטוריוגרפיה, המדעים וספרות הרזים. הקובץ הרבני הקדום והיחיד-כמעט שיש בידינו הוכחות משכנעות למדי לזיקתו ההדוקה אל דרום איטליה הביזנטית – אף אם לא לכך שנתחבר שם בפועל (ולא ביוון עצמה או בצפון אפריקה) – הוא ספר "הלכות קצובות", המיוחס בכתבי היד לרב יהודאי גאון, אך זמנו מן המחצית השנייה של המאה ה-ט'. ספר קדום אחר, המעיד אף הוא על זיקה עמוקה לדרום איטליה, הוא "פירוש הגאונים על סדר טהרות", גם הוא בן תקופה זו. על כן מן הראוי לצרף יחדיו את המידע המועט שבידינו, מן הנדפס ומכתבי היד, להבחין בין הוודאי למסופק, להטיל בו סדרי מוקדם ומאוחר, ולעמוד על אופיו המיוחד ועל מגמותיו.

מלבד חשיבותה של חקירה זו לגופה יש לייחס לה חשיבות נוספת ועיקרית, מבחינת תרומתה האפשרית לבירור אחת משאלות היסוד של דרך הרוח בישראל בימי הביניים. אין אנו יודעים מתי, כיצד ובאיזה דרך ומסלול הגיע התלמוד הבבלי לארצות מרכז אירופה הנוצרית, וכיצד הגיעה ההכרה בסמכותו להגמוניה המוחלטת שזכה לה שם כבר במאה ה-י', ואין צורך לומר למן המאה ה-י"א ואילך. הנחה סבירה היא, אף אם אינה מוכחת לחלוטין, כי בתחומי הממלכה הביזנטית שלטת הייתה תחילה מסורת הלכתית ארץ ישראלית, הן בשטחי אסיה הקטנה הן בשלוחה שנתקיימה מאות בשנים בדרום איטליה. יהדות אשכנז המפוארת תחילתה ההיסטורית בהגירה מצפון איטליה, במהלך המחצית השנייה של המאה ה-י', והיהודים הגיעו אליה ממקומות מושבם בדרום איטליה ובמרכזה. אם כן, הנחה סבירה היא כי בשורשה נשאה עמה יהדות אשכנז מסורת הלכה ביזנטית-ארץ ישראלית, וחידה היא היכן ומתי הוכרעה מסורת זו ונכבשה על ידי מסורת ההלכה הבבלית-התלמודית, שכבשה לה הגמוניה מוחלטת באזורים אלו, כאמור, כבר במאה ה-י', אם לא קודם לכן. אפשר כי יהדות צרפת – שנתמזגה כמעט כליל מן הבחינה התרבותית עם יהדות אשכנז במהלך המאה ה-י"א – שאבה את מסורותיה ההלכתיות הקדומות מן המסורת התלמודית-הבבלית דווקא, אשר חלחלה אליה מספרד המוסלמית

3 ראה: J. Olszowy-Schlanger, "An Early Hebrew Manuscript from Byzantium", *Zutot*, 2 (2002), pp. 150–155. לאחרונה נתפרסם תיאורן של שש מגילות מקרא מקוטעות, קדומות לשנת אלף, שמוצאן ככל הנראה מדרום איטליה. ראה: ק' סיראט וע' ירדני, "הודעה על גילוי שרידים של שש מגילות תורה קדומות לשנת אלף", אסופת קרית ספר, מוסף לכרך סח (תשנ"ח), עמ' 105–112. עד כמה שאני רואה, כל כתבי היד העבריים סביב שנת אלף מוצאם מביזנטיון או מאיטליה, ככל הנראה מדרום איטליה.

דרך שטחי פרובנס וקטלוניה. על כן ייתכן מאוד שנודע גם לה חלק בהשלטת ההגמוניה הבבלית בגרמניה, אך ביחס ליהדות איטליה הקדומה השאלה ההיסטורית במקומה עומדת. קשה וחמורה יותר היא שאלת מקומו המרכזי של התלמוד הבבלי כספר התשתית העיקרי לקיום מצוות תלמוד תורה והעיסוק בו "יומם ולילה" בקרב קהילות ישראל במרכז אירופה, ברוח המסורת הבבלית-הגאווית. היכן ומתי אירע מפנה תרבותי זה, שבעקבותיו "נדרפה" מסורת ההלכה הארץ ישראלית הקדומה כלפי מעלה והפכה ל"מנהג" עלי-הלכתי מקודש בין קהילות האשכנזים באירופה?⁴ זוהי שאלת מפתח בהבנת התפתחות ההלכה בישראל בימי הביניים.

סביר להניח כי הקשר ההיסטורי עם מסורת ההלכה הבבלית-הגאווית נוצר תחילה בתחום דרום איטליה וסיציליה,⁵ שקשרי הדואר והתרבות שלהם עם ארצות האסלאם דוברות הערבית טובים היו בהרבה מאלה של יושבי פנים היבשת. אכן, יודעים אנו יפה על קשרים אישיים שנתקיימו בין חכמי דרום איטליה לגאוני בבל כבר במאה ה'י, ואולי עוד קודם לכן, וקשרים בבלים-דרום איטלקיים קדומים עולים גם מסיפורי "מגילת אחימעץ". ואכן, יש הרואים בדמותו האגדית-למחצה של "אבו אהרן" את ראשיתו של הקשר הבבלי-הדרום איטלקי. לו היו בידינו שרידים של ממש מן היצירה הספרותית הרבנית של חכמי דרום איטליה – ואין צורך לומר של חכמי יוון הביזנטית עצמה – בני המאה ה'י, יכולים היינו לברר טוב יותר את מהלכיה של מהפכה תרבותית זו, אך, כאמור, דווקא מתחום זה מועטות ידיעותינו ביותר עד סמוך לסוף המאה ה'י"ב. ענייננו כאן אינו נתון לבחינה ההיסטורית של הנושא,⁶ אלא לניסיון לאתר ולרכז את כל החומר הספרותי מתחום היצירה הרבנית הביזנטית, מן הדפוסים, מכתבי היד ומאוצרות הגניזה, ולבחון אותו בכלי המידה המקובלים בחקר הספרות הרבנית. דיוננו יצטמצם בעיקר למאות ה'א-ה'י"ג, שהרי עד לאמצע המאה ה'י חסרים אנו מקורות ספרותיים גם לשאר תחומי התרבות היהודית באירופה.

4 בתהליך היסטורי ברור למדי, שלתיאורו הקדשתי את ספרי מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ט³.

5 את כל המידע ההיסטורי בן הזמן על קשרי היהדות הבבלית עם יהדות ביזנטיון והשלוחה בדרום איטליה בתקופה זו אסף מ' גיל, "בין שני העולמות – הקשרים בין בבל ובין הקהילה היהודית באירופה הנוצרית בתקופת הגאונים", ספר היובל לשלמה סימונטון, תל אביב תשנ"ג, עמ' מה-נג.

6 לבירור היסטורי מקיף ראה מאמרו של ר' בונפיל, "בין ארץ ישראל לבבל", שלם, ה' (תשמ"ז), עמ' 1-30; א' גרוסמן, "אימתי פסקה ההגמוניה הארץ ישראלית באיטליה", ע' פליישר ואחרים (עורכים), משאת משה – מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 143-157; גיל (לעיל, הערה 5).

השאלה המרכזית הניצבת לפנינו פשוטה ביסודה: מהי המשמעות ההיסטורית שיש לייחס לשתיקה זו? האומנם לא נתקיימה כלל יצירה רבנית חשובה בתחום הביזנטי, שנודע במאות אלו ברמת לימודיו ובהשכלתו וביצירה ספרותית רבה ומגוונת, רמה שהייתה גבוהה הרבה ממה שהיה רווח אז במערב,⁷ בשעה שדווקא באירופה המערבית כבר מתקמט יצירה רבנית תוססת ומקורית? או שמא אבדה יצירה זו בגלל נסיבות היסטוריות ייחודיות, בגלל רמה ירודה יחסית, בגלל מיקוד-יתר בתחומי עיון שירדו מן האפנה, או בגלל סיבות עלומות אחרות?⁸ שאלה זו קשה שבעתים לנוכח העובדה ששרדו בידינו מקורות שונים המעידים בבירור על קיומה של שכבה למדנית רחבה לאורכה של רוב התקופה הביזנטית בדרום איטליה, וידועים לנו שמותיהם ומקצת תורתם של עשרות חכמי תורה שפעלו שם למן ראשית המאה ה-10. די להזכיר בהקשר זה את רבנו חננאל, שהגיע לקירואן עם רבנו חושיאל אביו⁹ מבארי שבדרום איטליה בתחילת המאה ה-11, ואת רבנו משה ב"ר חנוך חברו של ר' חושיאל, שניהם מארבעת השבויים המפורסמים, שהגיע אף הוא עמו מדרום איטליה ונחת בספרד, ושם הביא למהפך ברמת לימוד התורה. פועלם של רבנו חושיאל וחננאל בנו בתחום לימוד התורה בקירואן רב חשיבות הוא ביותר, כל זאת מלבד תפקידו המרכזי של רבנו חננאל בהחדרת התלמוד הירושלמי כמלווה תמידי לעיון בסוגיות הבבלי.¹⁰ השבוי השלישי שהגיע עמם מדרום איטליה הוא ר' שמריה ב"ר אלחנן, שנחת במצרים ותרם שם את תרומתו, הצנועה יותר, לרמת הלימוד.¹¹

7 S. Runciman, *Byzantine Civilization*, London 1961, pp. 40–51

8 שאלה זו שונה במהותה משאלת טיב הלקונה הבבלי עד למאה ה-11, משום ההנחה הרווחת והמקובלת כיום בדבר מפנה המאות ה-11 וה-12 כראשיתה של "תרבות הספר הכתוב. ואין כאן המקום לדיון זה.

9 חומר רב מאוד על תולדותיו ומעשיו של רבנו חושיאל אבי רבנו חננאל הביא ש' אברמסון, פרוש רבנו חננאל לתלמוד, ירושלים תשנ"ה, בעיקר בעמ' 15–21. לדבריו נולד רבנו חננאל בקירואן, וראה ההשערה "החריפה" – כלשונו – שהעלה שם כדי ליישב את הסתירות שבין המקורות השונים. השערה זו נראית רחוקה ומאולצת מאוד. וראה: גיל (לעיל, הערה 5), עמ' מט–נ.

10 על ההערכות השונות שנאמרו במחקר על עניין זה ראה: אברמסון, שם, עמ' 68–69.

11 אין כאן המקום לשוב ולדון בבעיית האמינות ההיסטורית של הסיפור לפרטיו (ראה על כך מבוואו המפורט של ג' כהן לספר הקבלה של אבן דאוד במהדורתו). ואולם במוצאם הדרום איטלקי של שלושת החכמים הנזכרים, המוכרים כולם בזכות עצמם, אין איש מטיל ספק. על האפשרות – הדחוקה למדי – לזהות את השבוי הרביעי עם ר' משולם ב"ר קלונימוס, ראה: ש' צפתמן, בין אשכנז לספרד, ירושלים תשנ"ג, עמ' 97–138.

בעיר אוריה, שממנה הוגלה רבי שבתי דונולו בשנת 925, מזכיר ר' שבתי את שמות גדולי התורה שבעירו שנהרגו באותן פרעות.¹² מקום מרכזי נודע לראשי הישיבה הגדולה ברומי, החל בראשית המאה הי"א (אם לא מעט קודם לכן), אשר שלשלת העומדים בראשה ידועה לנו מתוך מכתב שהביא עמו ר' קלונימוס הזקן איש רומי בבואו למגנצא סביב שנת 1070. במכתב זה נאמר:

שכבר נשאלה שאלה זו במתא רומי וכתוב בו שאל מר שלמה היצחקי מן רבנא מרנא רב נתן גאון שחיבר ספר הנקרא ערוך, ומן מר דניאל אחיו ומן מר אברהם אחיו, והשיבו גם הם שכבר נשאלה שאילה בבית מדרשו של אביהם מר יחיאל גאון והשיב בשם מר יעקב [גאון] ריש מתיבתא דמתא רומי, דמנהג כשר הוא, להיות מילה סניף לקריאת התורה ותקיעת שופר (אור זרוע, ב, סג ע"א, סי' רעה).¹³

גדולי בארי בני אמצע המאה הי', שנזכרו במכתב ששלח "ר' יהודה בן יעקב מרומה ז"ל" לחסדאי אבן שפרוט המפורסם, הם "ר' שמואל ב"ר יהודה ור' אברהם ור' אליה בן אברהם ור' משה הכהן בן אפרים ור' אביתר בר יחזקאל ושאר תלמידי חבורה".¹⁴ שלושה-עשר חכמים נזכרים בחברי בית הדין של בארי בתשובה קדומה, שאפשר שהיא ממפנה המאות הי"א-הי"ב. את תוכנה, על חתימותיה המקוריות, הביא רבנו שב"ט, הלוא הוא ר' שמואל בן נטרנאי, מחכמי בארי אף הוא, אשר חי במחצית הראשונה של המאה הי"ב, בתוספותיו למסכת קידושין, כפי שהועתקו בידי חמיו הרב אליעזר בן נתן (=הראב"ן) האשכנזי, בספרו, סי' לח, ובספר "הגהות מיימוניות", הלכות אישות, פרק כג,

12 ואלו הם: "ר' חסדיה ב"ר חננאל הגדול והצדיק זצ"ל קרובינו, קרוב לזקני הנקרא ר' יואל נ"ע, ור' אמנון (הוא הפייטן האיטלקי שאחד מפיוטיו נתפרסם לאחרונה. ראה: א' פרנקל, "קדושתא לשבת הגדול לר' חננאל בר אמנון", קבץ על יד, טז [תשס"ב], עמ' 1-66. לזהות ר' אמנון עיין במבוא, שם, עמ' 4-6; ולשאלת זמנו, שם, עמ' 32-33), ור' אוריאל רבי הצדיק, ור' מנחם, ור' חייא, ור' צדוק, ור' משה, ור' הוד, ורבי ירמיה, ור' נוראל, וזקנים וחסידים מהקהל ומנהיגי הדור תלמידים רבנים ז"ל..."

13 גם אישים אלה ידועים כולם בזכות עצמם וממקורות אחרים. השאלה אם שלמה היצחקי הנזכר כאן הוא רש"י אינה מעניינתנו. ראה: א' אפטוביצר, תיקונים והוספות למבוא הראב"ה, עמ' 473-474.

14 "חבורה" הוא המונח הארץ ישראלי-איטלקי המקביל למונח "ישיבה" בתחום התרבות הבבלי. ראה: J. Mann, *Texts and Studies*, 1, Cincinnati 1931, p. 25.

אות ט.¹⁵ חכם מאוחר קצת יותר בן עיר זו הוא ר' משה בן כלפו הנזכר בספר ה"ערוך".

מן העיר פאוויה מכירים אנו את שמו של ר' משה מפאוויה, הנזכר אף הוא בספר ה"ערוך", וקדם לו בהכרח.

חכמי אוטרנטו הנזכרים במכתב זה, שנשלח אל חסדאי אבן שפרוט, הם: ר' הודיה, ור' אמיתי בנו רבי התורה, ור' חייא הכהן ור' מרדכי ור' ליאון ור' שבתי ור' אברהם בר עזרא. באותה עת נהרג גם ר' ישעיה מאוטרנטו, שהיה "דברא רבא, צנא מלא ספרי, חסיד וצדיק ועניו אשר עיניו כמותו לא סקרה" (שם), ועל שתי ערים אלה כתב רבנו תם באמצע המאה הי"ב: "כי מבארי תצא תורה ודבר ה' מאוטרנט" (ספר הישר, חלק התשובות, מהדורת רוזנטל, עמ' 89–90).

לגבי העיר סיפונטו ישנה בידינו רשימה חשובה מאוד, המלמדת על תולדות לימוד התורה שם והתפתחותה במהלך המאה הי"א, ועל ראשית הקשרים בין חכמי דרום איטליה לבית מדרשם של גאוני בבל. וזו לשון הרשימה:

ראיתי כתוב בספר רבינו שיחיה שהיה כתוב בעיר סיפונטא אשר במלכות לומברדיאה בבית המדרש של ר' יהודה המכונה ר' ליאון ב"ר אלחנן ב"ר יהודה נב"ה, ולפני ר' מנחם הכהן ורבי יהודה ושאר רבנים המובהקים אשר לימדו [צ"ל: למדו] בישיבת רב האי גאון בן רב שרירא גאון... והיו באותו בית המדרש כמה תלמידים ר' אלחנן זק"ל, ור' ענן הכהן ור' מלכיצדק זל"ע, ור' משה הכהן ותלמידים הרבה, ופישפשו המסכת של חולין ו"הלכות קצובות" ותשובות שאילות ו"הלכות גדולות" ולא מצאו שורש דבר... עד שמצאו בתשובות של רבי חננאל ב"ר חושיאל זק"ל, ובתשובות של רבי נסים גאון, דאין סירכא מטרפת אלא בריאות (כ"י בודליאנה 1101, דף 184א).

בראשית המאה הי"ב ישבו בה רבנו יצחק ב"ר מלכיצדק ור' ענן הכהן בר מרינוס, שהיה תלמיד חכם מפורסם ופייטן נודע.¹⁶

¹⁵ שמות החכמים החתומים על הוראת בית הדין הם: ליאון ב"ר שבתי, יואל ב"ר משה, אליהו ב"ר שמעיה, חננאל ב"ר יהושע, משה ב"ר אברהם, בנימין ב"ר יקותיאל הלוי ושמעיה ב"ר שבתי. על זיהוי ואישור חתימתם, תוך מתן הסכמה תומכת, נזכרים החכמים הבאים: אברהם ב"ר אליהו, אברהם ב"ר יוחנן, שבתי ב"ר זכריה, פפולאון ב"ר שבתי, חושיאל ב"ר יוחנן, כלב ב"ר שמואל.

¹⁶ על חכם זה ראה מאמרי "פירוש אשכנזי-צרפתי קדום בכתב יד למדרשי 'בראשית רבה',

אין זה מענייננו כאן לנסות ולזהות בין השמות שהעלינו לבין עצמם, ובינם לבין חכמים אחרים המוכרים לנו ממקורות אחרים שלא הועלו כאן. מכל מקום, פער גדול זה שבין מניין החכמים שקיומם ברור לחלוטין – ושמבחר מהם יעלה ויידון להלן בפרקים הבאים – לבין היעדר כמעט מוחלט של יצירה תורנית מפרי עטם, עורר את תמיהתם של אותם חוקרים מועטים שעסקו בתולדות הרוח של יהודי ביזנטיון,¹⁷ אלא שלא העלו כל פתרון במחקריהם.

היבט נוסף של הבעיה משתקף מתוך השוואת הממצא הספרותי הדל שבידינו אל עולמה העשיר של היהדות הקראית שהתבססה באותה עת ביוון (אם כי לא בדרום איטליה). מחקרה של הקראות הביזנטית מתקדם הרבה יותר ממחקר ההווי הרבני שם, ובמהלכו נחשפה – ואף נתפרסמה – ספרות ענפה, בעברית ובערבית, כמעט בכל ענפי היצירה שהייתה רווחת אז. ספרות זו מטפלת במידה מרובה בפולמוס ענף ומורכב עם היהדות הרבנית שחיה לצדה, פולמוס ספרותי המשקף ויכוח חי ותוסס בין שתי קהילות החיות יחדיו, בשכנות פיזית ובזהות היסטורית, לאומית ודתית איתנה, מתוך מרד במסורת ההלכה הבבלית-התלמודית-הגאוונית. פער ספרותי זה, העומד בעינו גם לאחר שנצרך אל המשוואה את היצירה הרבנית שלא בתחום ההלכה, אשר הוצאנה מתחומן של מחקר זה, אומר אף הוא דרשני.

כיום, עם התרבות ידיעותינו על אודות הספרות הרבנית בכלל, בעיקר בשל אוצר הצילומים הבלום של כל כתבי היד העבריים וקטעי הגניזה הפזורים ברחבי העולם המצוי בגנזי המכון לתצלומי כתבי היד העבריים בירושלים, ועם התרחבות המחקר במדעי היהדות לענפיהם השונים בשנים האחרונות, ניתן לגשת לחקירה זו בכוחות מיוחדים, לבחון טוב יותר את המצוי בידינו, ולהעריכו כערכו.¹⁸

¹⁷ ויקרא רבה, 'מכילתא' ו'ספרי', כנסת מחקרים, א, פרק ז, עמ' 100–101; וראה מה שכתבתי שם, עמ' 102, על הרב אחימעץ וקצת חכמים איטלקים נוספים.

¹⁷ ראה: H.J. Zimmels, "Scholars and Scholarship in Byzantium and Italy", C. Roth (ed.), *The Dark Ages*, Tel-Aviv 1966, pp. 175–188.

¹⁸ מצב דומה לזה שורר ביחס לתולדות הספרות הרבנית בפולין. ראה מאמרי "לתולדות היהודים בפולין במאות הי"ב–הי"ג", כנסת מחקרים, א, פרק טז, עמ' 224–253.